

УДК 902/904.001(47—57)(091)

Сорокіна С. А.

КОНЦЕПЦІЇ М. Я. МАРРА ТА АРХЕОЛОГІЯ

Статтю присвячено розвитку археології у 20-ті — 50-ті рр. ХХ ст., досліджується так званий маррівський період і з'ясовується, який вплив справили теорії М. Я. Марра на археологію.

У 20-ті — 50-ті рр. ХХ ст. археологічна наука перебувала під впливом ідей академіка Миколи Яковича Марра (1864—1934). Протягом

цього часу радянська наука отримала напрям, повністю відмінний від попереднього періоду та тогочасної західної науки. Концепції, розроблені

© Сорокіна С. А., 2002

у лінгвістиці, поширили свій вплив на історію, археологію, етнографію. Тому у радянській науці сформувалася своєрідна наукова парадигма, яка сильно відрізнялася від сучасної. Така ситуація склалася через заборону звертатися до маррівських ідей. На початку 60-х років вони були засуджені як немарксистські і вилучені із наукового обігу. Це було оформлено як «вільна дискусія», організована газетою «Правда». В обговоренні взяло участь і найвище керівництво Радянського Союзу. Було опубліковано кілька статей, підписаних Й. В. Сталіним, які розглядали відповідність концепцій М. Я. Марра марксистській і висвітлювали найзагальніші положення: належності мови до надбудови, існування революційних вибухів у розвитку мови, наявності класових мов [1]. «Нове вчення про мову» визнано немарксистським: «М. Я. Марр дійсно намагався стати марксистом, але він не зміг стати марксистом. Він був тільки... вульгаризатором марксистизму» [2].

Спочатку розгромили «центр» наукової парадигми (мовознавчі концепції), пізніше перейшли на периферію, викидаючи все, що зазнало впливу цих теорій в інших науках. Так, у другому номері «Вісника давньої історії» за 1950 рік одночасно надруковані статті про марксистизм у мовознавстві і стаття М. І. Артамонова про походження скіфів, у якій скіфська культура проголошується не етнічним утворенням, а стадією у розвитку місцевих народів [3]. Черга археології настає пізніше і знаменується виходом у 1953 році збірника статей «Проти вульгаризації марксистизму в археології», у якій розглядали конкретні наукові питання і перебудовували вже існуючі концепції відповідно до вимог часу [4].

Останнім часом з'являються спроби проаналізувати даний період історії науки та дати оцінку його значенню. Одна з перших спроб неупередженої характеристики здійснена Михайлом Брайчевським, який вважав, що М. Я. Марр мав заслуги перед наукою (протиставлення процесу змішування виняткової ролі диференціації у розвитку мов, відмова від відокремленості кожної гілки етнічного розвитку), а знищення теорії без заміни іншою у плані етногенетичних досліджень «відіграло скоріше негативну, ніж корисну роль» [5]. Інші праці розглядали науковий розвиток того часу у контексті політичного життя, намагалися пояснити феномен М. Я. Марра умовами існування суспільства. Адже спочатку його теорії вважалися єдино правильними, а після 1950 року — повністю хибними. Результатом так званої «вільної дискусії» стало вилучення цілої наукової парадигми: протягом багатьох років до цих ідей зовсім не зверталися. Виникла необхідність розібратися, наскільки правомір-

ним було таке вилучення. Наслідком дискусії стало визнання теорій «немарксистськими» (що не є синонімом хибності). Згодом їх почали називати ненауковими (уже не згадували про належність мови до надбудови, а висували відсутність таких якостей, як недостатність і непереконливість доказів, апріорність тверджень та ін.). Так ім'я М. Я. Марра стало синонімом псевдонаукового знання. Проте виникає запитання, яке поставив В. М. Алпатов: якщо вчення таке погане, чому воно більше двох десятиліть було догмою у радянському мовознавстві, етнографії, історії первісного суспільства, археології, фольклористиці? Цей дослідник вважає, що марризм, знищений тоталітарною машиною, сам був нею породжений і являв собою прояв міфологічної свідомості, що спирається на ідеологічні міфи [6]. Проте важко собі уявити, що вся наука протягом кількох десятиліть знаходилася у полоні «масового психозу». Тиск ідеології, відсутність належної критики впливали на розвиток науки, але ці фактори були присутні протягом усього радянського періоду, що не дає підстав переписати усі надбання науки за цей період. Більше того, сучасний світ відчуває значний вплив різноманітних міфів: історичних, ідеологічних та ін. В. Шнірельман також наголошує, що наука розвивається не тільки виходячи зі своїх внутрішніх законів, а й виконує певне соціальне замовлення [7]. Він показав, як державна ідеологія забезпечила поширення маррівської парадигми (протиставлення автохтонних теорій зарубіжному міграціонізму та дослідженням німецьких учених в галузі арійської проблематики), та вплив ідеологічних міркувань на оцінку наукових концепцій: «Оцінка тих чи інших наукових концепцій виходила у радянській науці передусім з ідеологічних установок, а не з методологічних підходів» [8]. Тоталітарне суспільство впливало на розвиток науки, до характерних рис тоталітаризму в науці можна віднести невизнання плюралізму в тлумаченні історичних подій (могла бути лише одна правильна версія), неможливість існування належної наукової критики концепцій, визнаних владою вірними [9]. Це спотворює науковий розвиток.

Тепер перейдемо до основного питання: який вплив здійснили теоретичні надбання М. Я. Марра на розвиток археології. В оцінках простежується тенденція реабілітувати археологів того часу та їхні ідеї. Для цього використовувалися різні підходи. Так, В. Ф. Генінг доводить, що ніякого впливу археологія не зазнала: теорію стадіальності археологи будували не у відповідності з яфетичною теорією М. Я. Марра, а брали безпосередньо у К. Маркса [10]. А. Д. Столяр, оцінюючи діяльність В. І. Равдонікаса,

наголошував на значному внеску цього дослідника в археологію, але визнавав наявність помилок (апріорний соціолого-стадалістичний схематизм, гіпертрофована автохтонність, вторинність етнічного фактора перед соціально-економічним) [11]. Всі ці «хиби» не були на сумлінні В. І. Равдонікаса, вони диктувалися тогочасною науковою парадигмою. Історикам та археологам закидалося, що вони некритично сприймали загальнотеоретичні положення М. Я. Марра, але було б дивно, якби вони їм не слідували (не тільки з точки зору тоталітарності суспільства, а й якщо враховувати саму логіку розвитку науки, адже наукова парадигма диктує методи, мету дослідження та подає фундаментальну теорію, яка часто-густо визначає результат дослідження). У використанні популярних теоретичних побудов не було нічого дивного.

Якщо оцінювати вплив концепцій М. Я. Марра на розвиток археологічного знання, треба наголосити на тому, що вони розроблялися на лінгвістичному матеріалі, тому використання їх у царині археології не могло не бути обмеженим. Переважна більшість робіт присвячувалася опису археологічного матеріалу, тому вони не могли зазнати впливу марризму. Впливу зазнали переважно роботи, присвячені історичним реконструкціям на археологічному матеріалі, які використовували теоретичні моделі для відтворення етнічного розвитку. При застосуванні теорії на конкретному матеріалі відбувається певна трансформація ідеї, її творче переосмислення. Кожен археолог розумів теорію стадіальності по-своєму, застосовував її на власний розсуд.

Розглянемо основні положення даної теорії. М. Я. Марр вважав, що мовознавство забагато уваги приділяє вивченню індоєвропейських мов, і наголошував на необхідності досліджувати мови інших народів та шукати спорідненості між ними. Він виділив групу неіндоєвропейських «яфетичних» мов. У 1924 році відбувся остаточний розрив з індоєвропейською [12]. «Правови» оголошено фікцією і замінено багатьма племінними мовами. На основі «яфетичної» теорії створено «нове вчення про мову» (коли яфетиди доходили до певної стадії суспільного розвитку, вони переходили на індоєвропейський етап внаслідок стадіального вибуху). «Теорія стадіальності» виникла з перенесення схем соціального розвитку на мовний (етнічний) матеріал. Модель мовного розвитку використовувалася для побудови концепцій етногенезу. Так, індоєвропейська мовна родина стала основою для генетичної моделі розвитку етносу як поступової диференціації народів, що походили від спільного кореня. Теорія стадіальності стала основою для схем розвитку етнічних спільностей:

народи в етнічному розвитку переходять з однієї стадії на іншу (з яфетичної на індоєвропейську). Перехід здійснювався завдяки якісному стрибку (вибуху). Наголошувалося на переважанні автохтонних процесів перед міграційними. При інтерпретації археологічного матеріалу вибудовувалися послідовні ряди культур, що існували на одній території (колонних секвенцій за терміном Л. Клейна) [13]. Шукати генетичні зв'язки між ними стало необов'язково, тому що перехід здійснювався за допомогою революційних вибухів, які приводили до різкої зміни основних характеристик культур. Автори наголошували на автохтонному походженні народів, що проживали на території Радянського Союзу. Найбільше вираження це знаходило при пошуку етнічного походження слов'ян. Прикладом можуть слугувати дослідження П. Третьякова, який виводив слов'ян від землеробських племен III тис. до н. е. через чотири групи культур бронзового та залізного віку, що утворювали послідовні ланки процесу [14]. Автохтонні концепції існували і до цього періоду, але тепер вони отримали стабільне теоретичне підґрунтя, яке пояснювало дискретність у послідовності археологічних культур, а саме — стадіальний вибух.

Іншим важливим наслідком застосування цієї теоретичної моделі було врахування різних етнічних елементів, які брали участь в утворенні того чи іншого народу. Так, не існувало єдиного предка (наприклад, «праслов'ян»), кожний сучасний народ є результатом схрещення багатьох інших. Третьяков, наприклад, вважав слов'ян результатом злиття племен, які жили на території Східної Європи: венеців, кельтів, фракійців, скіфів, іллірійців. Слов'яни виникли як сплав металів внаслідок стадіального вибуху. Після знищення маррівської парадигми науковцям довелося терміново виправляти свої теорії відповідно до нового підходу. Вилучення теорії не привело до негайної зміни результатів. Науковці перебудовували свої концепції відповідно до нових вимог, але намагалися зберегти результати своїх досліджень. Так, Третьяков, який зазначав, що в слов'янському етногенезі брали участь численні народи, тепер стверджує, що всі вони взяли участь у слов'янському етногенезі, але не як рівноцінні предки, а як другорядні [15].

За даним підходом археологічна культура не обов'язково має відповідати етносу. Так, скіфська культура не визнавалася етнічним утворенням. На користь цієї думки висувалися такі доводи, що вона поєднує різноманітні народи, які займали значну територію. Тому скіфська культура визнавалася як етап (стадія) у розвитку місцевих народів [16]. Те саме могло стверджу-

ватися і для інших угруповань. Так, В. І. Равдонікас при дослідженні готської культури в Криму вважав їх стадіальним етапом у розвитку місцевих народів, які пройшли у своєму розвитку ряд етапів (кіммерійський, скіфський, готський, слов'янський) [17]. Після критики початку 60-х років скіфи стають іраномовним етносом, який мігрував зі сходу у Причорноморські степи [18].

Певний вплив ідей М. Я. Марра відчувався у палеолітичній історії, де також намагалися використати теорію стадіальності. Застосуванням теорії зміни стадій у первісному мисленні займався В. І. Равдонікас, який на початку 60-х років піддавався найдошкульнішій критиці — його вважали найбільш послідовним і зразковим марристом: «Цей археолог взагалі найбільш сприйнятливий до всіх нових напрямків, аби вони були шкідливі» [19]. Подібні звинувачення пояснюються тим, що цей дослідник одним із перших почав займатися питаннями археологічної теорії [20]. Крім того, він розробляв ідею первісного (дологічного) мислення з використанням розробок М. Я. Марра та Леві-Брюля (поділ розвитку мислення на два етапи: конкретно-образний та формально-логічний). В. І. Равдонікас

використав ці теоретичні положення для інтерпретації карельських петрогліфів. Він виділяв тотемістичний та космічний етапи у мисленні народів, які залишили петрогліфи [21]. Ці положення піддавалися нищівній критиці як відмова від марксизму [22]. Сучасна оцінка робіт В. І. Равдонікаса суттєво відрізняється від тогочасної: «...його внесок в археологію країни залишається незмінно значним та фундаментальним. Це стосується, якщо мати на увазі головне, і розробки археологічної теорії, що становить цілий історіографічний етап...» [23].

Розглядуваний етап є дуже цікавим явищем в історії радянської науки. Застосування марриської теорії дало оригінальний напрям дослідженням у царині історії етносу. Ознайомлення з літературою того часу викликає здивування. Деякі роботи неможливо навіть адекватно сприйняти без розгляду у контексті концепцій М. Я. Марра. Проте цей період не можна вважати міфологічним або ненауковим і відмовлятися від таких визначних та сумлінних науковців, яким був В. І. Равдонікас. Справжній аналіз правильності або хибності концепцій того часу може початися тільки зараз.

1. *Сталин И. К некоторым вопросам марксизма в языкознании // Вестник древней истории. — 1950. — № 2. — С. 20—27; Сталин И. Относительно марксизма в языкознании // Вестник древней истории. — 1950. — № 2. — С. 3—19.*
2. *Сталин И. Относительно марксизма в языкознании // Вестник древней истории. — 1950. — № 2. — С. 18.*
3. *Артамонов М. И. К вопросу о происхождении скифов // Вестник древней истории. — 1950. — № 2. — С. 40.*
4. *Против вульгаризации марксизма в археологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1953—192 с.*
5. *Брайчевський М. Походження Русі // Брайчевський М. Вибрані твори. — Нью-Йорк — К.: «KM Academia»,—1999.— С. 186—187.*
6. *Алпатов В. М. История одного мифа: Марр и марризм. — М.: Наука, 1991. — С. 3—4.*
7. *Шнирельман В. А. Наука в условиях тоталитаризма // Этнографическое обозрение. — 1992. — № 5. — С. 7.*
8. *Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этнографические исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение — 1993. — № 3. — С. 57.*
9. *Серед археологів навіть у 90-ті роки викликала занепокоєння та ситуація, що існує велика кількість суперечливих концепцій у тлумаченні одного археологічного явища і не існує жодного механізму вилучення їх з наукового обігу, щоб залишалася тільки одна, єдино вірна. Див: *Захарук Ю. Н. Археологія: критерії науковості // Первобытная археология. — К.: Наук, думка, 1989. — С. 14—20.**
10. *Геню В. Ф. Очерки по истории советской археологии. — К., 1982.—С. 181.*
11. *Столяр А. Д. Предисловие // Проблемы археологии. Памятники древнего и средневекового искусства. Сборник статей в память проф. В. И. Равдоникаса. — 1994. — Вып. 3. — С. 8.*
12. *Мещанинов И. И. Общее языкознание за 20 лет // Памяти академика Н. Я. Марра. Сборник статей. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1938. — С. 5.*
13. *Клейн Л. Проблема смены культур в современной археологической теории // Вестник ЛГУ.— 1975. — № 8.*
14. *Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. — М., 1948.*
15. *Третьяков П. Н. Произведения И. В. Сталина о языке и языкознании и некоторые вопросы этногенеза // Против вульгаризации марксизма в археологии. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 19—50.*
16. *Артамонов М. И. К вопросу о происхождении скифов // Вестник древней истории. — 1950. — № 2. — С. 37—47.*
17. *Равдоникас В. И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья // ИГАИМК. — 1932. — Т. 12.*
18. *Артамонов М. И. Этнический состав населения Скифии // Доклады VI научной конференции Института Археологии. — К.: Изд-во АН УССР, 1953. — С. 18.*
19. *Арциховский А. В. Пути преодоления влияния Н. Я. Марра в археологии // Против вульгаризации марксизма в археологии, — М.: Изд-во АН СССР, 1953,— С. 60.*
20. *Равдоникас В. И. За марксистскую историю материальной культуры. — Л., 1930.*
21. *Столяр А. Д. В. И. Равдоникас как исследователь первобытного искусства // Проблемы археологии. Памятники древнего и средневекового искусства. Сборник статей в память проф. В. И. Равдоникаса. — 1994,— Вып. 3.— С. 21.*
22. *Брюсов А. Я. К критике ошибок археологов при истолковании древних петроглифов // Против вульгаризации марксизма в археологии.— М.: Изд-во АН СССР, 1953.— С. 94—103.*
23. *Столяр А. Д. Предисловие // Проблемы археологии. Памятники древнего и средневекового искусства. Сборник статей в память проф. В. И. Равдоникаса.— 1994.— Вып. 3.— С. 5.*

& *A. Sorokina*

**MARRISM IN THE ARCHEOLOGICAL THEORY:
MYTH OR REALITY**

*This is about the interesting period in archeology of the Soviet Union till 1950. During that **time** the archeology used the theoretical ideas of N. Marr.*